

Др Бојка БУКАНОВИЋ*

ПОГЛЕД СА СТРАНЕ

Дивљи и егзотични Балкан одувјек је снажно привлачио западноевропске путнике и истраживаче. Упркос чињеници да се црногорска обала и град Херцег Нови помињу на енглеском језику у путопису Џорџа Велера,¹ објављеном у Лондону 1682. године, у Британији је Црна Гора још дуго времена била сасвим непозната. У ствари, Британци су се тек у прошлом вијеку заинтересовали за наше крајеве, али су њихове посјете биле ријетке, колико због неприступачности Црне Горе толико и због страха који су Црногорци ширили међу мирољубивим становницима сусједних земаља својом репутацијом сурових, некултивисаних дивљака. Па ипак, међу првим британским посјетиоцима и истраживачима Црне Горе били су знаменити политичари и научници Ендрју Арчибалд Пејтон, сер Џон Гарднер Вилкинсон, сер Артур Џон Еванс, да би их касније слиједили и чувени писци Џорџ Бернард Шо, Џојс Кери и други. Већина њих оставила је занимљиве записе о Црној Гори. Један од таквих записа јесте и путопис Едит Селерс "Поглед са стране на данашње Црногорце" објављен у престижном лондонском часопису *Fortnightly Review* 1907. године.² Овај путопис, који до сада није објављиван на нашем језику, доносимо у интегралном преводу на страницама које слиједе.

Едит Селерс:

ПОГЛЕД СА СТРАНЕ НА ДАНАШЊЕ ЦРНОГОРЦЕ

Једном сам питала неких педесетак дјечака, у једној црногорској општинској школи, зашто су други народи заинтересовани за њихов народ. Њихов учитељ их је управо увјерио да је Енглеска веома заинтересована за Црну Гору.

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ George Wheler, *A Journey in to Dalmatia, Greece and Levant*. London: G. Cademan 1682.

² Edith Sellers, "Sidelight on Latter-day Montenegrins". *Fortnightly Review* 88, pp. 443-55, London 1907.

"Зато што смо јунаци", спремно је одговорио један снажан малиша од око десет година, са призвуком истинског убјеђења у свом гласу; а његови другови, сви до једног, одушевљено прихватише његове ријечи: "Да, зато што смо јунаци", изјавише.

Нико у тој соби није ни оком трепнуо; нити се могао видјети осмијех који би изразио сумњу; насупротив, читав разред стајао је тамо усправно, гледајући право пред собом, озбиљно, свечано. Дроњавије мало друштво од овога никада нијесам видјела; ципела и чарапа већином уопште нијесу имали, а за свако дугме имали су бар пола туцета рупица. Неки су имали капуте без рукава; други панталоне које су им једва прекривале бутине; други, опет, кошуље које практично нијесу ништа покривале. Да је њихова поцијепана одјећа, међутим, била дворска одјежда, не би је носили са више достојанства. У зраку је, уистину, било нечега форумског, нешто у начину на који су забацили своје главе и држали уз бедра своје мале руке. Па ипак, у њиховом држању није било ни трага разметљивости, ни трага афектације или претварања; очито да није било ни једнога дјечака који није чврсто и искрено вјеровао да је био јунак по праву наслеђа, један из јуначкога народа, и инстинктивно се сходно томе понашао.

Ови мали одрпанци били су веома zgodни, многи од њих са веома правилним цртама, великим тамним очима, и лијепом косом; и упркос недостатку ма каквога осјећаја за шалу, били су, како сам ускоро открила, паметни исто колико и zgodни. Одговарали су са уочљивом интелигенцијом на питања која су им постављена, а сва лица су зрачила од усхићења док су причали о побједама које су њихови дједови извојевали. У жељи да сазнам да ли се склоност ка градском животу проширила Црном Гором, запитала сам једног дјечака за који позив намјерава да се определи - да ли намјерава да обрађује земљу? Задивила сам се када је озбиљно, без и трунке оклијевања, одговорио: "Намјеравам да будем официр". Десетак других дјечака је одговорило, када смо их питали, да су и они одлучили да постану официри - не војници, *nota bene*, одговор је увијек био официри - а још десетак их изјави да су одлучили да постану судије. Неки су били одредили да постану "капетани", тј. цивилни окружни поглавари; а неки други опет редактори; док је један коврџави малиша скромно најавио своју намјеру да постане архиепископ. А када сам сугерисала да устане онај који би желио да постане премијер, читав разред је одједанпут скочио на ноге. Колико сам могла да процijenим, у том разреду није било ни једнога дјечака којему је икада пало на памет да би му у животу могло бити суђено да буде један од обичних људи, и да своје дане проведе радећи и сопственим рукама зарађујући за живот. А ипак ово је била општинска школа, и они који у њу иду већином су синови сељака чија годишња зарада износи, можда, до 15 фунти. Једном сам у суду на Цетињу слушала једнога сиротог старог човјека како се правда, а као оправдање што месару није могао да плати рачун од 7 шилинга и 6 пенија, наводи да има једнога сина на универзитету, и још четворицу у гимназији. "И не могу да допустим да су гладни", рекао је, "морају да имају нешто да једу".

Као што је случај са овим момцима, тако је мање-више са читавим црногорским народом; никада није постојао народ који је толико изнад свега у складу са својом околином. Скоро сваки човјек у Црној Гори је један *grand seigneur*, и има у себи нешто од онога од чега су великани направљени - паметан је и смион и поштен, и војник, такође, и то од најбоље врсте, по инстинкту. Па ипак, девет десетина и више овога становништва су само сељаци, и то веома сиромашни сељаци; јер њихова имања су толико мала, и само помоћу бескрајног стезања и штедње боре се против тешке оскудице. Они би могли са лакоћом да обрађују бар четири пута више земље него што је имају, само када би је имали; али не могу, зато што је немају - у сваком случају, не унутар својих граница. Њихова читава земља је само неких 4.000 квадратних миља простора; а добра трећина тога је, са тачке гледишта сељака, сасвим бескорисна, јер не даје ништа осим камење. Већи дио времена, стога, они немају шта да раде; не постоји практично производње којој би могли да се окрену. Фабрика дувана у Подгорици је једина важна фабрика у читавој Књажевини, а тамо се углавном запошљавају жене и дјевојке. Осим тога, они нијесу обучени за рад у фабрици; једини посао, одиста, за који су обучени јесте борба; а чак и на Блиском истоку није као што је некад било - борба није нешто што се дешава свакога дана. Пођите гдје год хоћете у Црној Гори, било у село или град, наићи ћете на згодне, снажне мушкарце, који корачају полако горе-доље, само да им прође вријеме. Кад их видите можете да помислите да су неке истакнуте личности, генерали који размишљају о плановима народне одбране, државници који траже рјешење политичких проблема; а они би радо дали своју десну руку да су оно што изгледају, јер код њих постоји савршена жудња да ураде нешто велико за своју земљу. То је тужна страна њихове судбине; они толико жуде да много учине, а толико је мало тога што могу да учине, скољени као што јесу малим пространством своје земље и својим сопственим сиромаштвом. Или морају напустити Црну Гору, а већина би их рађе умрла од глади него то урадила, или морају проводити дане, као што их толико много и ради, само убијајући вријеме и том приликом се жив јести.

Упркос њиховом сиромаштву, никада није постојао народ са тако узвишеним схватањем као ови Црногорци. Чак и најстарији међу њима имају ону исту узвишену вјеру коју имају они ученици, само у њиховом случају то је вјера у своју расу, док је у случају младих то вјера у саме себе. Захваљујући, можда, животном искуству, данашњи Црногорац је покоран, чак и превише, склон омаловажавању, у оном што се њега тиче - у његовим очекивањима ако не у његовим жељама. Он се никада не моли за себе док се није помолио за свога владара и за владаревога заштитника. "Боже сачувај Књаза и Цара", почиње он своју молитву, а онда додаје, као неку накнадну мисао, "и мене такође". У ономе што се тиче његове земље, међутим, другачије је. Када је Црна Гора у питању, он даје машти на вољу, и препушта се најнеобузданијим и најамбициознијим сновима. Да ће она прије или касније бити позвана да игра велику улогу у Европи, и да ће је она веома достојанствено играти, он

никада не сумња.

"Quoique nous ne soyons pas encore une des Grandes Puissances", један Црногорац је озбиљно запитао прије неколико мјесеци. По тону којим је говорио помислили бисте да свијет, штавише, не би имао разлога да се изненади, ако би његову нацију позвали једнога дана да заузме мјесто међу *елиитом*. "Дајте нам Албанију, и тамо ће завладати мир и добра управа за мање од мјесец дана", изјавио је други. "Наши капетани би брзо стали на крај овом метежу, и научили те разбојнике како да се понашају". Ово је речено сасвим озбиљно, јер ови људи нијесу хвалисавци. Вјерују оно што говоре - вјерују, такође, у овом случају, мора се признати, не сасвим без разлога. Кад они тврде, као што и раде, да они и само они знају како да поступају с Албанцима и Турцима, они могу да истакну ситуацију у подгоричком округу као доказ њихове тврдње. У Подгорици, хиљаде Албанаца и Турака живе у миру и пријатељству са својим сусједима, поставши веома радни, постојани, грађани који се придржавају закона од када су постали поданици црногорске управе. Синови мухамеданских Турака сви иду у општинску школу чим науче оно што морају знати из Корана; и тамо уче, играју се и бију се с албанским дјечацима католицима и са Црногорцима ортодоксне вјере по принципу савршене равноправности, као да су сви један исти народ. Турске дјевојчице у Подгорици, истина је, још увијек одвајају од дјеце друге националности. Оне имају засебну школу, једну у којој се не учи ништа осим Коран. "Ми сматрамо да је паметно и исправно да одвојимо нашу женску дјецу по основу религије, тако да када постану жене знају које су њихове дужности", обавијестио ме је њихов учитељ, који је изгледао стар хиљаду година, и са бескрајно свечаним изразом. Један је од најчуднијих и најљепших призора видјети ове мале турске дјевојчице како све чуче на поду око овога старца, играју се прстима на нози, и не обраћају пажњу на његова подстицања више него да су блејања какве старе овце.

Црна Гора је једина земља на читавом Балкану коју Турска никада није успјела да покори. На Цетињу никада није било дамије, рећи ће вам Црногорци поносно и сасвим истинито; јер мада је турска војска продирала у град више пута, увијек су били протјерани прије него што су имали времена да је саграде. Захваљујући фанатичној храбрости њенога народа - и стрменитости њених планина - Црна Гора је могла да пркоси Султану чак и у вријеме када су му Беч и Будимпешта били под ногама. Ово је чињеница коју Црногорци никада не заборављају, и у томе, можда, лежи разлог што међу њима нема ни трага од онога нервознога страха од Турака чије трагове сретате на сваком кораку на другим мјестима по Балкану. Турчин није тај кога се плаше, већ Шваба - по свим крајевима Балкана. Аустријанци су познати као Швабе - и није Турчин, већ Шваба тај кога највише мрзе. Радо би се борили против Султана, а десет пута би се рађе борили против Краља-Императора; штавише, сјутра би закопали стару ратну сјекиру и удружили се с Турском, веома сам склона да то мислим, само ради тога да крену на Аустрију.

Једном сам била на Скадарском језеру, на једној скели, чекајући

пароброд за Ријеку. Чамције су били Црногорци, а међу путницима су била два Црногорца и три турска Албанца, сви наоружани, наравно, јер у том дијелу свијета ниједан човјек не иде без своја два пиштоља за појасом. Од самога почетка однос између Албанаца и Црногораца био је извјесно затегнут, судећи по сумњичавим погледима и по малом варничењу које су размјењивали. Национално осјећање управо је тада било израженије него обично, и било нам је добро познато да се на удаљености од неколико миља водила борба. Један од црногорских путника са одстојања је, као одговор на неку поругу, примијетио, с висине, да никада није сматрао да му је живот био сасвим безбједан када је у друштву Албанаца. Одговор Албанаца, што се мене тиче, био је само фрфљање; па ипак није могао да се не разумије или поглед у њиховим очима или начин на који су им руке полетјеле ка пиштољима. Да је једно веома непријатно искуство било на помолу било је мало сумње. Баш у том критичном тренутку, међутим, човјек који је лежао на прамцу чамца подигао је главу, и, забацивши капуљачу, довикнуо нешто чамцијама. Он је био Аустријанац, што су Црногорци очито видјели при првом погледу; јер се читаво њихово понашање према Албанцима изненада промијенило, и они склопише мир с њима док си оком трепнуо. Очито је било супротно њиховом разуму да је било прикладно да се свађају са било којим другим непријатељем у присуству врховнога непријатеља, Швабе.

Мржња Црногораца према Аустрији чисто је политичка. "Да међу нама постоји аустрофил, он би био издајник", кажу они. Они јој не могу опростити што држи Далмацију и Котор, и изнад свега, што држи Херцеговину, ту земљу меда и млијека, коју су, како неуморно причају, они лично, седамдесетих година, освојили искључиво путем тешке борбе, а Велике силе су их на Берлинској конференцији присиле да јој је уступе. "Аустрија нас дави", изјављују они. "Као да нас држи у канџама. Она нам је већ препријечила пут јужно и сјеверно и западно, и сада је намјерила, изгледа, да га препријечи источно. Али то неће никада успјети", један од њих ме је недвосмислено увјеравао. "Нови Пазар је за нас питање живота и смрти. Боље је да одмах умремо борећи се него да допустимо Аустрији да се тамо смјести, на пушкомет од Албаније. Ми морамо имати више земље, или ће народ да нам гладује - то видите и сами. Да ли је тај народ у Берлину, када је састављао свој чувени уговор, мислио да можемо да живимо од стијена кад су нас збили на овим планинским врховима?"

Свако помињање Берлинског уговора увијек подигне буру на Цетињу. "Тај уговор нам је скоро сломио срце", један старији Црногорац ми је огорчено рекао. "Никада нећу заборавити ноћ када је дошла вијест да је потписан. Сви смо гласно јецали. То је суров уговор, грешан уговор. Зар није ваш Гледстон казао да Балкан припада Балканцима? Какво право, онда, имају Швабе да буду овдје. Да је данас Гледстон у енглеском парламенту, не бисмо задуго били овдје скољени као што јесмо".

Док је осјећање Црногорца према Аустрији једноставно, примитивно и, стога, лако схватљиво, његово осјећање у погледу Турске је,

насупротив, веома сложено, да не кажем обрнуто, да сумњам да је иједан човјек са Запада икада у њега проникнуо. Турска је, наравно, његово наследни непријатељ; сво његово наслеђе упућује га да према њој осјећа непријатељство. Њега су, одиста, учили још од дјетињства, управо као што су и његовога оца учили прије њега, да гледа на Турке као на отјеловљење свега што је сурово и безбожно, свега што је зло. И то не без јаког разлога: јер, мада никада нијесу могли да освоје његову земљу, не постоји земље којој су нанијели толику пустош, или којој су нанијели толико дубоку и трајну рану. Стотинама година држали су њихов живот у застоју; изузимајући умјешност ратовања, никакав други прогрес, међутим, није учињен. Генерацију за генерацијом Црногорци ни о чем другом нијесу мислили већ како да одбију њихове нападе; сво су своје вријеме посветили да своју земљу од њих одбране - сву своју снагу, такође, своју генијалност, своју енергију. Кад се данашњи Црногорци скупе сваком приликом и корачају горе-доље улицама и путевима, они само раде, из навике, оно што су њихови очеви морали да раде из нужде. Они су морали да крстаре горе-доље, ноћу као и дању, годину за годином, увијек на стражи, јер никада нијесу знали у које би доба турска војска могла да дође привлачећи се уз њихове планинске стазе. У међувремену се све распадало, наравно, и земљи је понестало средстава за живот. Чак је и обрађивање земље морало да буде препуштено женама. Црногорке су способне да копају и ору и чувају стоку исто толико добро колико и њихови мужеве и очеви; међутим, с друге стране, оне већином нити знају кувати нити шити, и немају штавише, никаквога појма како да кућу учине удобном. Јер старије од њих, када су биле довољно младе да уче, нијесу имале времена да уче било шта што приличи женама, а младе нијесу имале од кога да уче. Резултат овога је да у Црној Гори не постоји кућнога живота у енглеском значењу овога израза. Изгледа да људима никада ни не пада на памет да сједну поред сопственога огњишта, или да очекују да ће редовно јести у одређено вријеме. Кроз толико много генерација сви су били приморани да живе с ногу, како већ бива, и да се задовоље "ужинама", да изгледа као да су изгубили сваки осјећај за било коју другу врсту постојања.

Нијесу само људи и њихов начин живота једино што још увијек носи трагове тјескобе у коју је читав народ био доведен током његове дуготрајне борбе против Турске; једва да постоји зграде у земљи, или институције, која такође не носи њене трагове. Сам изглед земље, уистину, прича историју рата: у Старој Црној Гори не постоји практично ни шума ни дрвећа јер су их Турци све спалили; а на сеоским колибама, као по правилу, не постоји прозора, само једна врата, јер се један отвор лакше брани него два. Чак и манастири изгледају утврђени, јер су морали да издрже опсаде, што је чињеница која нас, можда, упућује на објашњење не само положаја који свештенство има данас у Црној Гори већ и његове главне карактеристике. Црква не би никада попримила тако борбен став као што га има, и никада не би имала утицај који има, да није постојало вријеме када су свештеници ишли у бој раме уз раме са својим народом. Чак би и затвори били сасвим друкчији него што су, да није сјећања на

дане када је, ма шта да закон каже, по мишљењу јавности постојао само један злочин - недостатак патриотизма, недостатак спремности да се бори за отаџбину.

Када сам посјетила цетињски затвор, открила сам да су сви затвореници били вани, у шетњи. Два сата свакога јутра, и поново два сата послје подне, допуштено им је да шетају кроз зеленило испред затвора. Не постоји ничега, уистину, осим њиховога сопственога осјећања части што би их спријечило да не оду даље низ поље, уколико нијесу убице, а у том случају носе ланце. Власти их снабдијевају кућанством, наравно, и одјећом - не униформама - такође и ватром на којој ће да кувају храну, и дају им по 4 пенија сваки дан да је купе. Затвореници сами набављају потрештине: по двојица иду на тржницу свако јутро да купе храну за тај дан. Од њих се не тражи да раде, уколико се сами на то не одлуче, и груписани су не према озбиљности њиховога прекршаја, већ према животно-ном стандарду и општем понашању. Ако је затворен образован и отмјен човјек, побринуће се да га смјесте, колико год је то могуће, у собу гдје и други затвореници припадају његовом нивоу. На једном кревету нашла сам један лијепа прекривач и јастук извезен финим везом. "Да, јадник, то је ручни рад његове жене", примијетио је управник затвора узгред док смо пролазили. У једном затвору живот је учињен толико лаким и пријатним, да сам се, док сам излазила, усудила да примијетим да ми се учинило да бити тамо и није казна.

"Није казна!", узвикнуо је запрепашћено чиновник који је био са мном. "Али помислите колика је то срамота бити овдје. Зар то само по себи није довољна казна?"

Сумњала сам, и још увијек сумњам, по овом питању: јер сам управо видјела једну расположену старину који је, мада је вријеме на које је био осуђен истекло, снажно одбијао да оде из затвора.

Али да се вратимо а *nos moutons*. Црногорци и сада оптужују Турску као и у прошлости: не само да виде, ма куда да се окрену, знаке недјела која је радила на њихову штету у прошлим временима, већ увијек у руци имају доказ, или бар они тако мисле, да она чини злодјела према њима чак и данас. Једва да прође мјесец дана а да се ово или оно не догоди - нека епизода на граници - да подстакне њихов гњев против ње. Заправо никада нека убога земља није имала такву границу као што је Црна Гора има на истоку: да ју је сам Сотона постављао, не би била боље намјештена да изазива нападе. Миљама само један мали поток тече између ње и Турске; и турска војска може да преплави њихово најбогатије подручје и запосједе јој град на који је најпоноснија за свега неколико сати ма кога дана, само ако се одлучи. Ово је само по себи љута рана, наравно. Потом, Турска посједује, морамо се подсетити, оно за чим Црногорци жуде, и за што сматрају да би по правилу требало да буде њихово. Под њеном управом се, такође, налазе њихови сународници, и према њима се ни најмање добро не понаша - спаљује њихова села, одиста, понекад, чини се, из чисте обијести. Тако се све сједињује да их узбуди против ње и да им је учини мрском, или се бар тако може мислити. За Црногорца бити туркофил, или чак гајити љубазне мисли или

осјећања према Турској, било би ужасно, речено ми је када сам била на Цетињу; међутим, ако је ово истина, то је само доказ, схватила сам док сам била у Подгорици, да се чак и такви ужаси догађају, понекад, у овој, једној од нанепредвидљивијих области на Балкану.

Подгорица је најбогатији и најнасељенији град у Црној Гори; и када сам стигла тамо, посјетила сам једнога од главних званичника у његовој приватној кући. На моје изненађење, нашла сам га како сједи са пет-шест Турака, очито његових личних пријатеља. Они нијесу били црногорски Турци, него прави Турци, султанови поданици. Био је то *fete dan*, догодило се, па је увече јавни трг био крцат Турцима, већином војницима, и то под пуним наоружањем. Турска граница је на ход одстојања, а одмах испод границе је војна постаја. Турци и Црногорци шетају горе-доље, бок уз бок, како и приличи гостима и домаћинима, и заједно сједе за малим столом, чашћавајући се. Они су се веома добро слагали, и то се могло лако видјети: смијали су се једни другима док су разговарали и стезали руке једни другима као стари пријатељи и добри другови. Заповиједник турске посаде и његови главни официри били су тамо, као и мјесни капетан са својим функционерима, сви у својим најбољим свечаним униформама. Када је дошло вријеме растанка видјели су се веома дирљиви призори; турски заповиједник је настојао да загрли свакога човјека којег је познавао, и да се са сваким рукује. Па ипак...

На неколико миља од Подгорице, прије свега два или три дана, дошло је до жестоке борбе између Црногораца и Турака, борбе у којој је и с једне и с друге стране учествовала редовна војска, и у којој их је велики број пао, неки убијани, други рањени - укупно четири стотине, према гласинама; међутим, у гласинама на Блиском истоку претјерују са бројевима. А потом сам, није прошла ни недјеља дана, у једном малом црногорском селу које лежи далеко од путева којима странци пролазе, наишла на бар хиљаду људи под пуном ратном опремом, како се пажљиво обучавају. Запитала сам једног свештеника који их је посматрао са читим задовољством, против кога се спремају да се боре. Журно је покушао да ме убиједи, са омаловажавајућим осмијехом, да они не помишљају да се боре против било кога. "Па ипак, са таквом границом каква је наша, морамо да гледамо унапријед и будемо спремни на све", додао је, значајно гледајући у правцу Турске. Другога дана, те исте недјеље када је био фетиш, наишла сам на једно турско село у свој журби и пометњи која наговјештава стање стварнога рата. Тамо је скоро двије хиљаде људи живјело под шаторима, сви спремни за борбу, надајући се и молећи се, без имало сумње да ће до борбе доћи. И до борбе је одиста дошло, наравно, што је и нормално да се догоди када само какав јарак дијели противничке војске. Из даљине смо могли да чујемо пуцњаву, чак и на Жабљаку; али какав јој је исход био, или колико је људи тамо погинуло, то никада нијесам могла да откријем. Званично, заправо, ни једна ни друга страна никада нијесу признале да је уопште дошло до борбе. А убрзо потом, турски официри су дојахали као и обично да пију кафу са својим црногорским пријатељима, под подгоричким дрвећем.

А *propos* једне од многих борби које су се одиграле док сам била у

Црној Гори, имам један изванредан доказ да је народ тамо изванредно способан да преноси обавјештење пантомимом. Била сам пошла у експедицију са једним возачем који је говорио дијалектом од којег нијесам ни ријеч разумјела. Срели смо једнога човјека који је очито био веома узбуђен. Дошао је трчећи према нама, и одмах отпочео са једним дугим хушкањем, показујући том приликом, више пута, према турским планинама које су се недалеко од нас уздизале. Чим је отишао, возач се скинуо са сједишта; и обезбједивши узде дошао је и стао покрај мене. Намјеравао је да ми каже вијест коју је управо чуо, то је било очито; и одиста, одмах се дао на посао да ми је каже.

"Црногорац", почео је упечатљиво, и, попримајући израз натприродне невиности и мирноће, склопио је очи, и положио главу на своју руку, као да чврсто спава. А онда, пошто се убиједио, једним оштрим испитивачким погледом, да сам схватила шта је то значило, рекао је, "Турчин", и одмах почео да гледа мрко на најђаволскији начин, и да насумице нишани пиштољем десно и лијево, играјући сво вријеме неку врсту ратне игре. Тренутак касније претворио се у јагње од Црногорца, а потом опет у разбјешњелог Турчина. Управо на брежуљцима који су се испред нас простирали, већа турска војска наишла је на мању групу Црногораца, који су мирно спавали, и поклала их на најнемилосрднији начин. То је била прича коју је желио да исприча - провјерила сам касније - и коју је у ствари одиста и казао, једноставно, непогрешиво, помоћу изражајних погледа, упадљивих покрета и гестова. Никада нијесам видјела ништа изврсније, не чак ни у старом Бург позоришту,³ од начина на који је, уперивши пиштољ себи у сљепоочницу, затворио очи и лагано пао на земљу, да бих ја схватила како сликовито Црногорци умиру. Како је дошло до тога да му ти несрећни сународници заспу на турском тлу, ако су спавали, није успио да објасни, чак ни кад је питан на његовом језику - исто као што није могао да објасни како то да су, ако су били мирољубиво расположени, имали са собом тако велику залиху муниције.

Овај возач био је без сумње једини Србин на којег сам наишла који је могао да каже све што је желио да каже без помоћи ријечи. Више пута, док сам била у Црној Гори, била сам са људима чији дијалект нијесам разумјела, па ипак су се увијек снашли да, на овај или онај начин, одговоре на питања која сам питала или су они сматрали да би требало да питам. Ништа није могло натјерати једнога човјека који је понекад возио моје мале кочије, да прође и једну једину зграду, уколико то није била каква колиба или амбар, уколико се није увјерио да сам тачно знала шта је то. Једном је довезао до нечега што је практично било само хрпа камења, и он је, побожно савивши своје руке, заузео став за молитву. То је био његов начин да каже да је ту некада стајао манастир. Ако бисмо пролазили поред касарне, његово држање би одмах постало војничко; исправио би леђа и почео да рукује својим пиштољем. Барутану није лако представити пантомимом; па ипак, захваљујући његовом бескрајном труду, он је успио да је јасно представи. Једном се скоро

³ Burgh Theatre.

збунио, истина, али то није била његова кривица. То је било када смо једном у даљини видјели једну масивну зграду на којој није било ничега што би показало која јој је била намјена; он потом поче смркнуто да тапка своје чело. Из тога сам закључила да је у питању школа, и то сам му казала. "Школа, не, не", узвикнуо је, очито ојађен мојим спорим схватањем, и почео је да тупка по свом челу жешће него икада. Коначно је у очајању скочио са свога сједишта, и извео низ запањујућих лудорија, чије значење, међутим, нијесам успјела да докучим. Тек је, пошто ми је пуних пет минута представљао лудака, успио да ми објасни да је та зграда била лудница.

Овај човјек је, међутим, свој највећи успјех побрао једнога дана када је, управо када је једна старија жена коју сам жељела да повезем хтјела да се попне у кочију, кренуо пуном брзином, упркос мојим огорченим протестима. Ништа га није могло натјерати да се заустави или изговори једну једину ријеч док нијесмо били на довољно великој удаљености да би помишљали да се вратимо. А онда се дао на посао да ми објасни разлоге свога понашања. Учинио је то што је учинио само зато што није имао избора, пошто је било сасвим немогуће да се та жена вози поред мене. Помислила сам да је била прљава. "Она није чиста?" Не, признао је да је изгледала чисто, и да је била чиста, можда, споља; међутим, показао је на своје очи; оне су биле оштре; ништа није могло да им умакне; и довољан му је био један летимичан поглед да види да је она била сам живи леш. Ово и још много тога, успио је да ме наведе да схватим на најфинији начин који се може замислити, једним низом дјелотворних кратких пантомима уз помоћ три ријечи.

Од свих које сам срела, међутим, један сељак и његова жена били су највјештији када је у питању разговор пантомимом - а у случају жене, одиста, ова је вјештина ишла до генијалности. Они су били веома сиромашан пар, судећи по њиховом изгледу, управо да не могу бити сиромашнији, а живјели су у једној биједној једноособној колиби, у којој је једина покретна имовина био кревет, двије столице, сто и сат. Па ипак, када ме је олуја натјерала да се склоним код њих, једне недјеље вече, примили су ме с учтивошћу која је била импресивна колико и љубазна. Да је тај човјек био кнез а његова жена књегина, не би се могли понашати са више достојанства; нити да су били стари пријатељи или рођаци, са више срдачног гостопримства. Одмах су ми донијели шољу топле кафе, и, да то нијесам одлучно одбила, изричито за мене скували би суву овчју ногу - која је већ била на ватри, уистину, положена на дрвима која су горјела, прије него што сам схватила шта раде. Пошто су се побринули да ме удобно смјесте, и сами су сјели да са мном разговарају. Прво су ми казали - оно што су мислили било је сасвим разумљиво, иако је значење преношено знацима - да је за њих било истинско задовољство што ме виде, и колико би им било драго ако бих остала и с њима вечерала. У овом тренутку је много значајних погледа упућено у правцу овчетине. Онда су запитали одакле сам, а када сам одговорила "Енглескиња", засјали су од задовољства.

"Нови енглески конзул онда је приспио", узвикнуо је супруг, то-

ном који је изражавао велико задовољство, а значење овога било је лако погодити "онда је нови енглески конзул стигао". Када сам одмахнула главом - јер, по свој прилици, он није био стигао - и он и његова жена били су далеко од тога да су изгледали задовољни, и размијенише забринуте погледе.

Један службеник Црногорског министарства иностраних послова, којему сам касније казала да ме чуди зашто сироти сељаци морају да главобоље око доласка и одласка страних министара, убиједио ме је да је чињеница, да у том тренутку на Цетињу није било енглеског представника, добро позната у сваком селу широм земље. "Да, и ако га ускоро не буде", додао је, "почеће да нам шаљу изасланике да се распитују за разлог. 'Шта ово значи', питаће нас. 'Зашто Енглеска овдје нема свога изасланика? Да није може бити овдје исто као што је било у Београду? Да нијесу односи раскинути?' Наши сељаци знају све о томе како је Енглеска раскинула односе са Србијом. То је, уистину, био предмет око којег су у то вријеме осјећања била узаврела.

Пошто су показали дужно интересовање за мене и моје личне ствари, мој домаћин и домаћица наставили су да ми причају о себи, углавном пантомимом, наравно. Имали су петоро дјеце, казали су ми; најмлађе беба коју смо видјели, а најстарије дјечак од дванаест година, који је био толико добар ђак - показали су ми његове књиге - те да је морао да пјешачи четири миље до школе свако јутро, јер је већ био научио све што је могао да научи у сеоској школи. Касније је ишао у цетињску гимназију, гдје је можда могао да учи *грчки* - ова ријеч је изговорена са страхопоштовањем.

Чак и у цетињској гимназији већина дјечака који је похађају синови су сељака; па ипак, када сам их посјетила, нашла сам како их осамдесет учи грчки; више пута сам, идући неким споредним путем, наишла на студенте без одјеће или обуће како декламују неке грчке стихове.

Послије велике потражње овај врсни учењак је пронађен, и његов отац ми га је представио са бескрајним поносом. Био је то један згодан малиша, веома оштроуман, веома снажан, сав у дроњцима, наравно - сумњам да је у селу постојао, или да постоји, једне читаве одјеће. Дјечаку је било веома стало да ми се каже нешто што се тицало извјесног Мартиновића, али изгледа да је његов отац сматрао да би то било исувише тешко објаснити. Али не и његова мајка; вјерујем да не постоји посла о којем би двапут промислила прије него што би га се латила. Веома се брзо довила како да ми објасни да је тај Мартиновић био породични пријатељ, који је живио негдје у близини. "*Манчурија руска*", упорно је понављала, све док, разним драмским представљањем, није успјела да јасно каже да се тај поменути Мартиновић упутио у Манчурију да се бори за Русију, и да се читава руска војска дивила храбрим дјелима која је тамо извео.

У овом тренутку сељак је инсистирао да и он дође до ријечи, јер је желио да каже какав је ужас и запрепашћење тај рат изазвао у Црној Гори, и о осјећању које су гајили према Русији. Понијет осјећањима, међутим, ускоро је заборавио да смо морали да разговарамо знацима.

"*Енџлеска, Енџлеска и Руска*", узвикнуо је више пута, гледајући ме сво вријеме погледом пуним стрепње. Желио је да зна да ли и у Енглеској саосјећају са Русијом. Полако је изговарао ријечи које сам тако добро научила док сам била у Црној Гори, јер, куд год да сам пошла, чула сам их на сваком кораку. "Енглеска и Русија су сада пријатељице, зар не? Је ли заиста тачно да ће краљ Едвард да посјети Цара? То би, уистину, била добра вијест".

"Онога дана када дође до пријатељства између Енглеске и Русије овдје ће нам све бити добро", један црногорски државник ми је једном рекао. "То зна сваки сељак у овој земљи".